

The Comparative Exegesis of Javadi Amoli and Alusi regarding *Maraj al-Bahrain* and *al-Lu'lu' wa-l Marjān**

Reza Baniasadi¹ , Fatemeh Barghuon² , and Asma Barghuon³

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Teachings, Faculty of Medicine, Yazd Shahid Sadoughi University of Medical Sciences Campus, Yazd, Iran (corresponding author). Email: fatemi251@gmail.com

² Level 3 Student of the Seminary, Quranic Exegesis and Sciences, Yazd Imam Husayn (peace be upon him) Sister's Seminary, Yazd, Iran. Email: barghuon.f@gmail.com

³ Level 4 Student of the Seminary, Comparative Exegesis of the Quran, Yazd Imam Husayn (peace be upon him) Sister's Seminary, Yazd, Iran. Email: barghun61407@gmail.com

Abstract

One of the very important topics in understanding the Quran is the discussion of the apparent and inner aspects of the Quran. Some narrations have enumerated seven depths for the Quran. Understanding the apparent aspect of the verses of the Quran is possible for many people; however, not everyone can understand the depths of the Quran and the depth of its depth. Some of the verses of the Holy Quran regarding which the understanding and true intent of the speaker has become controversial among Muslim scholars are verses 19-22 of the *al-Rahman* Chapter. In these verses, two seas have been mentioned that do not mix despite converging together and from these two seas, pearls and coral are obtained. This paper does a comparative study of the views of two prominent Shiite and Sunni exegetes, that is, Javadi Amoli and Alusi. The findings of this study show that, despite differences, these two exegetes share a common view regarding the apparent interpretation of *maraj al-bahrain* (He merged the two seas) and *al-lu'lu' wa-l marjān* (the pearl and the coral) in the abovementioned verse; however, they are completely different in their esoteric exegesis of the verses.

Keywords: verses 19-22 of the *al-Rahman* Chapter, ta'wil (ambiguous interpretation), esoteric exegesis, virtues of the Ahlulbayt

* Received: 2023 Jun 26 | Received in revised from: 2023 Jul 11 | Accepted: 2023 Sep 08 | published online: 2023 Dec 21

 Baniasadi, R., Barghuon, F., & Barghuon, A. (2023). The Comparative Exegesis of Javadi Amoli and Alusi regarding *Maraj al-Bahrain* and *al-Lu'lu' wa-l Marjān*. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 101-124. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9244.2223>

Introduction

Verses 19-22 of the al-Rahman Chapter are among the verses in which Shiite and Sunni exegetes differ in terms of interpretation – both exoteric and esoteric. These verses, while enumerating various blessings of God, talk about two seas that meet each other but do not mix, and due to the barrier between them, they do not affect each other and from these two seas, pearls and coral are obtained. Other verses of the Quran have also spoken of two seas (27: 61; 35: 12; 25: 53); however, the “two seas” in our discussion have a specific esoteric interpretation that has been mentioned in the narrations of the Infallibles apart from the apparent meaning. This paper does a comparative study of the views of Javadi Amoli as a Shiite exegete and Mahmoud Alusi as a Sunni exegete in the exoteric and esoteric exegesis of these verses.

A comparative study of verses 19-22 of al-Rahman according to the two exegetes

Commonalities in the views of the two exegetes in the interpretation of *maraj al-bahrain* and *al-lu'lu' wa-l marjān*

1. From the exegetive comparison of the two views, it is clear that both Javadi Amoli and Alusi consider the lexical meaning of Maraj to be intermingling and despite this, both have interpreted it as “send forward” and have said that He moved the two seas.
2. Both have considered the two seas to refer unconditionally to a saltwater sea and a sweet water sea based on a single foundation, and as implied by verse 53 of the al-Furqan Chapter. Regarding its geographical referent, Alusi has not chosen a view and similarly, Javadi Amoli has sufficed with recounting the words of others which can be due to the caution of the two exegetes.
3. Regarding the partition between these two seas, Javadi Amoli and Alusi indicate the presence of a barrier that stops each of the two seas from being affected (by the other).

Differences in the views of the two exegetes in the interpretation of *maraj al-bahrain* and *al-lu'lu' wa-l marjān*

1. Alusi considers the use of the word *minhumā* (from them) in the verse “From them emerge the pearl and the coral” [55: 22] to mean they are one and affect one another similar to the pollination of a male and female and to prove his view, he explains the views of different individuals. However, Javadi Amoli considers these justifications and says that the exploration of divers was not complete otherwise they may have been able to find water that is sweet and from which pearls and coral are also extracted as God

says that from both these types of water, pearls and coral are obtained.

2. Javadi Amoli emphasizes that extracting pearls and coral does not happen itself and requires diving and effort. However, Alusi says that God extracts the pearls and coral out. But it seems that these words are from the literal translation of the word *yakhruju* not that he believes that God extracts pearls and coral and there is no need to make any efforts to obtain them.
3. Alusi explains the word *la yabghiyān* (do not overstep) to explain the pass and barrier between the two seas and mentions some possibilities. This is while Javadi Amoli does not say anything regarding this word. Evidently, he considers its meaning to be obvious.
4. In the esoteric interpretation of the aforementioned verses, Javadi Amoli considers the two seas to mean Imam Ali and Lady Fatimah (peace be upon them) and the pearl and coral to refer to Imam Hasan and Husayn (peace be upon them) who have come from these seas. However, though Alusi cites a narration with multiple chains of documentation that give such a meaning, he does not accept it and regards it as a strange meaning and Sufi interpretation.

Conclusion

A comparative study of the views of Ayatollah Javadi Amoli and Alusi shows that despite some differences, these two exegetes share common views as well regarding the exoteric exegesis of “he mixed the two seas” and “the pearl” and “the coral” in verses 19-22 of the Chapter of al-Rahman. However, regarding the esoteric exegesis of the verses, based on narrations, Javadi Amoli considers the word *bahrain* (two seas) to refer to the two endless seas of divine teachings, that is, Imam Ali and Lady Fatimah (peace be upon them), *barzakh* (barrier) to indicate the Holy Prophet (peace be upon him and his household) being the channel of God’s grace, and *lu’lu’* (the pearl) and *marjān* (the coral) to refer to their children, that is, Imam Hasan and Husayn (peace be upon them). However, Alusi does not accept this esoteric exegesis, though he acknowledges that the position of Imam Ali and Lady Fatimah (peace be upon them) is much higher than these analogies. This is while many narrations corroborate this esoteric interpretation in Shiite and Sunni sources and this interpretation has been accepted by many scholars of both denominations.

References

Holy Qoran

Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma’ani fi tafsir al-Qur’an al-‘azim wa al-sab’ al-mathani*. (A. Abdulbari Atiyyah, compiler). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Forat Kufi, F. (1990). *Tafsir Forat Kufi*. Ministry of Culture and Islamic Guidance Print and Publication Institution. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2017a). *Tafsir-i surat al-Rahman, session 12*. Retrieved from: <https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-12-1396/08/09>. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2017b). *Tafsir-i surat al-Rahman, session 13*. Retrieved from: <https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-13-1396/08/10>. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2017c). *Tafsir-i surat al-Rahman, session 14*. Retrieved from: <https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-14-1396/08/14>. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2001). *Tafsir va mufasssiran*. Muassasa-yi Farhangi-yi al-Tamheed. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami li-l Matbuaat. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی جوادى آملی و آلوسی از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «الْوَلُؤُ وَالْمَرْجَانُ»*

رضا بنی‌اسدی^۱، فاطمه برغون^۲، و اسماء برغون^۳

^۱ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد، یزد، ایران.

(نویسنده مسئول). رایانامه: fatemi251@gmail.com

^۲ طلبه سطح ۳ رشته تفسیر و علوم قرآن، حوزه علمیه خواهران امام حسین (ع) یزد، یزد، ایران. رایانامه:

barghuon.f@gmail.com

^۳ طلبه سطح ۴ رشته تفسیر تطبیقی قرآن، حوزه علمیه خواهران امام حسین (ع) یزد، یزد، ایران. رایانامه:

barghun61407@gmail.com

چکیده

یکی از مباحث بسیار مهم در فهم قرآن بحث ظاهر و باطن قرآن است. در برخی روایات برای قرآن هفت بطن شمرده شده است. فهم ظاهر قرآن برای بسیاری از افراد ممکن است، اما فهم باطن قرآن و بطونِ بطون آن برای همه ممکن نیست. یکی از آیات قرآن کریم که فهم آن و مراد حقیقی متکلم از آن در میان دانشوران مسلمان اختلاف برانگیز شده آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره الرحمن است. در این آیات از دو دریا یاد شده که به‌رغم تلاقی با هم در نمی‌آمیزند و از این دو دریا لؤلؤ و مرجان به دست می‌آید. این پژوهش به بررسی تطبیقی دیدگاه دو تن از مفسران برجسته شیعه و اهل سنت، یعنی جوادى آملی و آلوسی، پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که این دو مفسر، در تفسیر ظاهری «مرج البحرين» و «لؤلؤ» و «مرجان» در آیات پیش گفته، با وجود اختلافات، اشتراک نظر هم دارند، ولی در تفسیر باطنی آیات با یک‌دیگر اختلاف کامل دارند.

کلیدواژگان: آیات ۱۹-۲۲ الرحمن، تأویل، تفسیر باطنی، فضائل اهل بیت

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۲۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

□ بنی‌اسدی، رضا؛ برغون، فاطمه؛ و برغون، اسماء. (۱۴۰۲). تفسیر تطبیقی جوادى آملی و آلوسی از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «الْوَلُؤُ وَالْمَرْجَانُ»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۱۰۱-۱۲۴. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9244.2223>

مقدمه

آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره الرحمن از آیاتی است که مفسران شیعه و اهل سنت در تفسیر آن – هم تفسیر ظاهری، هم تفسیر باطنی – اختلاف دارند. این آیات، ضمن برشمردن نعمت‌های گوناگون خدا، از دو دریا یاد کرده که با هم برخورد دارند، ولی با یکدیگر مخلوط نمی‌شوند؛ و به سبب مانعی که میان این دو دریا وجود دارد، روی یکدیگر اثر نمی‌گذارند؛ و از این دو دریا مروارید و مرجان به دست می‌آید: «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ * بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ * فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ * يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ» (ترجمه: دو دریا را در کنار هم قرار داد، در حالی که با هم تماس دارند؛ در میان آن دو برزخی است که یکی بر دیگری غلبه نمی‌کند [و به هم نمی‌آمیزند]. پس کدامین نعمت پروردگارتان را انکار می‌کنید؟! از آن دو دریا لؤلؤ و مرجان خارج می‌شود).

در آیاتی دیگر از قرآن نیز از دو دریا سخن به میان آمده است: «وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا» (نمل: ۶۱)، «وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ» (فاطر: ۱۲)، «وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» (فرقان: ۵۳). اما «دو دریا» در آیات مورد بحث ما، افزون بر معنای ظاهری، تفسیر باطنی ویژه‌ای دارد که در روایات معصومان (ع) از آن سخن رفته است.

سید علی اکبر ربیع نتاج و میثم خلیلی (۱۳۹۵) در مقاله «پژوهشی در تفسیر باطنی آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره الرحمن» آیات پیش گفته را از نظر تفسیر باطنی بررسی کرده‌اند. جعفر نکونام (۱۳۹۵) نیز مقاله «تفسیر تاریخی آیه مرج البحرين» را به نگارش درآورده است. این مقاله به بررسی تطبیقی دیدگاه جوادی آملی از مفسران شیعه و محمود آلوسی از مفسران اهل سنت در تفسیر ظاهری و باطنی این آیات می‌پردازد.

مفهوم‌شناسی

معنای تفسیر و تأویل

تفسیر در لغت به معنای ایضاح و تبیین است. این واژه از ماده «فَسَّرَ» گرفته شده است. اهل لغت برای این ماده معانی بسیاری ذکر کرده‌اند، از جمله بیان و توضیح دادن (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۴، ص ۵۰۴) و آشکار ساختن امر پوشیده (ابن منظور، بی تا، ج ۵، ص ۵۵).

ابن فارس (۱۴۰۴ ق) برای ریشه تأویل (أ و ل) دو معنای اصلی بیان کرده است: یکی آغاز

تفسیر تطبیقی جوادى آملی و آلوسى از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» | ۱۰۷

یک چیز و پایان آن (ج ۱، ص ۱۶۲) و دیگر به معنای پیش یا وضعیت پیشین را بازگرداندن یا بازگشتن به اول (ج ۱، ص ۱۹۳).

سیوطی (۱۲۹۴ ق) در تبیین فرق بین تفسیر و تأویل می‌گوید تفسیر از ماده «فَسَّرَ» به معنای بیان و کشف است و تأویل از ماده «أَوَّلَ» به معنای رجوع (ج ۴، ص ۱۹۲). راغب اصفهانی (۱۴۱۲ ق) تفسیر را عام‌تر از تأویل دانسته و گفته است که تفسیر در مفردات الفاظ و غرائب آن و نیز در تأویل به کار می‌رود (ص ۶۳۶). ماتریدی (۱۴۲۶ ق) گفته است که تفسیر بیان قطعی معنای لفظ و شهادت دادن بر پروردگار که او این معنا را از لفظ اراده کرده و تأویل ترجیح دادن یکی از معانی احتمالی لفظ بدون قطع و شهادت بر پروردگار است (ج ۱، ص ۱۲۶). به نظر ثعلبی (۱۴۲۲ ق)، تفسیر تبیین معنای ما وضع له لفظ است، چه معنای حقیقی و چه معنای مجازی، اما تأویل تبیین باطن لفظ است (ج ۱، ص ۸۷). وجوه دیگری نیز در فرق بین تفسیر و تأویل بیان شده است (برای نمونه، نک. عسکری، ۱۴۰۰ ق، صص ۴۸-۴۹).

علامه طباطبایی (۱۳۹۰ ق) همه گفته‌های پیش گفته درباره تأویل را نادرست شمرده و آن‌ها را رد کرده است (ج ۳، ص ۴۶). ایشان تفسیر را بیان معانی آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آن می‌داند (ج ۱، ص ۴) و خود چنین بیان می‌دارد که مراد از تأویل مفهومی از مفاهیم نیست که آیه بر آن دلالت کند، چه آن مفهوم موافق ظاهر آیه باشد و چه مخالف آن باشد، بلکه تأویل از جنس امور خارجی عینی است، آن‌هم نه مطلق امور خارجی عینی که مصداق آیه واقع شود، بلکه امر خارجی عینی که نسبت مخصوص آن به کلام مانند نسبت ممثل به مثل، و باطن به ظاهر باشد (ج ۳، صص ۴۶-۴۷). ایشان در جای دیگر نیز همین معنا را برای تأویل با توضیحات بیشتری بیان کرده است (ج ۳، ص ۴۹). بنابراین، تفسیر و تأویل هر دو به معنای آشکار کردن امری پنهانی است؛ تفسیر مفهوم پنهان الفاظ آیه و تأویل امور خارجی پنهان مرتبط با آیه است.

معنای ظهر و بطن

راغب اصفهانی (۱۴۱۲ ق) می‌گوید، مفهوم لغوی «بطن» متضاد «ظهر» است. به هر موضوع پیچیده‌ای «بطن» و به هر موضوع آشکاری «ظهر» گفته می‌شود. به آنچه با حس درک می‌شود، «ظاهر» و به آنچه از حس پنهان است، «باطن» گفته می‌شود (ج ۱، ص ۲۸۱).

برای مفهوم اصطلاحی این دو واژه مفسران و پژوهشگران قرآنی تعریف‌های متعددی به دست داده‌اند. به عقیده طباطبایی (۱۳۹۰ ق) ظاهر معنای ظاهر و ابتدایی آیه و بطن معنای نهفته و در زیر ظاهر است، چه آن معنا یکی باشد چه بیشتر، و چه نزدیک به معنای ظاهر باشد و چه دور (ج ۳، ص ۷۵). در اینجا به درستی روشن نیست که به نظر ایشان ظاهر و باطن هر دو مدلول لفظ است یا یکی مدلول لفظ است، ولی در جایی دیگر تصریح می‌کند که هر دو از کلام اراده شده‌اند، جز این که دو معنی در طول هم مرادند نه در عرض یکدیگر: نه اراده ظاهر لفظ اراده باطن را نفی می‌کند و نه اراده باطن مزاحم اراده ظاهر است (ج ۳، ص ۷۲-۷۳). به عقیده ذهبی (۱۳۹۶ ق) ظاهر قرآن، که به زبان عربی نازل شده، فهم معنای همان الفاظ عربی است، اما باطن آن فهم مراد خداوند و غرض و مقصود اوست که در پشت ظاهر الفاظ و شیوه ترکیب آن نهفته است؛ و بر این اساس، همه آنچه در فهم معنای عربی قرآن نقش دارد داخل در ظاهر است. اما این در فهم باطن کافی نیست، بلکه باید نوری از جانب خدا بر دل کسی بتابد که در پرتو آن، بصیرت نافذ و سلامت تفکر یابد. معنای این سخن آن است که تفسیر باطن امری بیرون از مدلول لفظ نیست، بلکه ریشه در الفاظ و کلمات دارد (ج ۲، ص ۸). زرکشی (۱۴۲۱ ق) نیز در بیان معنای ظاهر و باطن می‌افزاید که ظاهر قرآن تلاوت آن است و باطن قرآن فهم و درک آن (ج ۲، ص ۱۷۰). آلوسی (۱۴۰۵ ق) نیز در بحث از ظاهر و باطن از قول ابن نقیب چنین نقل می‌کند که ظاهر قرآن همان مقدار معانی است که برای اهل علوم ظاهری روشن می‌شود و باطن آن اسراری است که قرآن کریم شامل آن‌هاست و خدای رحمان ارباب حقایق را بر آن مطلع می‌سازد (ج ۱، ص ۷).

با توجه به این تعاریف از شیعه و اهل سنت سه نکته به دست می‌آید:

۱. باطن همان تأویل آیات است.

۲. ظاهر و باطن قرآن از هم متمایزاند، هرچند از نظر مفهومی ارتباط محکمی با یکدیگر

دارند.

۳. ظاهر قرآن برای آشنایان به زبان و لغت عرب ظاهر است، ولی باطن قرآن برای آنان پنهان

است.

آنچه مسلم است و شیعه و اهل سنت در تعریف «ظاهر» و «باطن» بر آن اتفاق دارند این است

که «ظهر قرآن» لایه آشکار و معانی ظاهر آیات است، یعنی همان لایه‌ای که برای آشنایان به زبان و لغت عرب دسترس‌پذیر است؛ و «بطن» لایه پنهان (یا لایه‌های پنهان) و ناپیدای قرآن است که آشنایی با زبان و لغت عرب به‌تنهایی برای رسیدن به آن کافی نیست، بلکه دستیابی به آن نیاز به تدبیر و تعقل مستمر در معارف و مفاهیم قرآن و رعایت برخی ضوابط و شرایط دیگر دارد که این ضوابط در بحث ارزیابی همین مقاله آورده شده و این افزون بر آشنایی با زبان و لغت عرب است. با توجه به این مقدمات، اکنون به مطالعه تطبیقی بین آرای جوادى آملی و آلوسی درباره آیات موردنظر پرداخته می‌شود.

تفسیر ظاهری آیات ۱۹-۲۲ الرحمن از دیدگاه جوادى آملی

تفسیر ظاهری «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» از دیدگاه جوادى آملی

جوادى آملی «مَرَجَ» را به معنای خلط و هرج و مرج گرفته است. تبیین قول ایشان به این شرح است که ظاهراً مرج همان هرج و مرج و بی‌نظمی است، ولی با توجه به سیاق آیه که دو دریا بعدتر با هم برخورد می‌کنند، دانسته می‌شود که پیش‌تر برخورد نکردند، یعنی پیش‌تر مریخ نبودند، و از این نتیجه گرفته می‌شود که «مَرَجَ» به معنای «أرسل» آمده و «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» یعنی این دو تا دریا را حرکت داده تا به هم برخورد کردند (جوادى آملی، ۱۳۹۶ الف).

«بحرین» تشبیه بحر به معنای دو دریا است. جوادى آملی در مورد مصادیق ظاهری این دو دریا احتمالات چندی را از دیگران نقل می‌کند:

۱. بحرین به بحری گفته می‌شود که از عراق به خلیج فارس می‌ریزد و در آن جمع می‌گردد و آبادی‌های پیرامون این دو بحر را بحرین می‌گویند که مراد کشور بحرین امروزی است (جوادى آملی، ۱۳۹۶ الف).

۲. منظور از بحر شیرین فرات است و منظور از بحر تلخ و شور خلیج فارس (جوادى آملی، ۱۳۹۶ الف). البته، این نظر در صورتی درست است که نه‌های بزرگی مثل فرات را دریا بدانیم. این نظر نیز از جهت همراهی با قرآن مقدور و میسر است، زیرا قرآن رود نیل را گاهی «بیم» خوانده است («فَأَقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَأُلْتِمِ الْيَمِّ فْلْيُلْتِمِ الْيَمُّ»؛ طه: ۳۹) و گاهی بحر («فَأَضْرِبْ لَهُمْ مَطَرِيْقًا فِي الْبَحْرِ تَبَسَّاءً»؛ طه: ۷۷)؛ بنابراین، در اینجا نیز می‌توان فرات را دریا دانست (جوادى آملی، ۱۳۹۶ ب).

۳. نظر دیگر این است که مراد دو دریای دیگر است که نزدیک دریای سرخ است (جوادی آملی، ۱۳۹۶ الف).

۴. به عقیده بسیاری بالکان و مانند آن این طور است، یعنی آب‌های فراوان شیرینی که به دریا می‌ریزد و هر کدام بخش خود را دارند، و آب شیرین ورودی به دریا و آب شور دریا در یکدیگر تأثیر نمی‌گذارند (جوادی آملی، ۱۳۹۶ ج).

در بیان این موضوع، دیدگاه طباطبایی (۱۳۷۴)، که جوادی آملی هم به آن اشاره می‌کند، در خور توجه است:

قابل قبول‌ترین تفسیری که درباره این دو آیه کرده‌اند این است که مراد از دو دریا دو دریای معین نیست، بلکه دو نوع دریا است، یکی شور که قریب سه‌چهارم کره زمین را در خود فروبرده، که بیشتر اقیانوس‌ها و دریاها را تشکیل می‌دهد، و یکی هم دریاها را شیرین است که خدای تعالی آنها را در زیر زمین ذخیره کرده و به صورت چشمه‌ها از زمین می‌جوشد، و نهرهای بزرگ را تشکیل می‌دهد، و مجدداً به دریاها می‌ریزد، این دو جور دریا یعنی دریاها را روی زمین و دریاها را داخل زمین همواره به هم اتصال دارند، هم در زیر زمین و هم در روی زمین، و در عین این که «یلتقیان (برخورد و اتصال) دارند»، نه این شوری آن را از بین می‌برد و نه آن شیرینی این را، چون بین آن دو حاجز و مانعی است که نمی‌گذارد در وضع یکدیگر تغییری بدهند، و آن مانع، خود مخازن زمین و رگه‌های آن است که نه می‌گذارد دریای شور به دریای شیرین تجاوز نموده، و آن را مثل خود شور کند؛ و در نتیجه، زندگی جانداران را تهدید نماید؛ و نه دریای شیرین به دریای شور تجاوز نموده، بیش از اندازه از زمین بجوشد، و زیاده از اندازه به دریا بریزد، و دریا را شیرین سازد؛ و در نتیجه، مصلحتی را که در شوری آب دریاها است که یا تصفیه هوا است و یا مصالحی دیگر از بین ببرد. (ج ۱۹،

صص ۱۶۶-۱۶۷)

جوادی آملی در پذیرش این دیدگاه می‌گوید که اگر اشکال شود که به آنچه در زیر زمین است دریا نمی‌گویند، این اشکال وارد است. اما فرمایش علامه این نیست که آن مخزن‌های زیر

زمین را دریا بگویند. ایشان می‌فرمایند به مخزن‌های زیرزمینی که به صورت نهر فراوان جاری بشود و به دریای شور برسد دریا می‌گویند. پس اگر برف‌ها آب شود، باران‌های فراوانی به آن پیوندد و نهر عظیمی تشکیل شود، چون ماده‌ی زمینی ندارد، دریا نیست. بنابراین، به آنچه در زیر زمین است دریا نمی‌گویند و همچنین از آنچه در زیر زمین است لؤلؤ و مرجان استخراج نمی‌شود. همچنین، آب جاری بدون منبع روی زمین را هم دریا نمی‌گویند، بلکه به مجموع آب فراوانی که منبع و ذخیره‌ی زیرزمینی دارد و به صورت سیال جاری می‌شود تا به دریا بریزد دریا گویند. این مجموعه را می‌توان بحر خواند و همچنین از این مجموعه می‌شود لؤلؤ و مرجان صید کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۶ج) و در هر صورت، منظور هر کدام از این موارد باشد، به طور قطع از ظاهر آیه برمی‌آید که آن آب شیرین با این آب شور به گونه‌ای مخلوط می‌شود که نه آب شیرین طعمش عوض می‌شود، نه این آب شور (جوادی آملی، ۱۳۹۶الف).

تفسیر ظاهری «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» از دیدگاه جوادی آملی

جوادی آملی معتقد است که لفظ «مِنْهُمَا» در آیه «يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» موهم این مطلب است که اختلاط دو دریای شور و شیرین باید به گونه‌ای باشد که بتوانند لؤلؤ و مرجان تحویل بدهند. در صورتی که قانون کلی در مورد لؤلؤ و مرجان این است که هر دو از آب شور به دست می‌آیند، فقط یکی بزرگ‌تر و دیگری کوچک‌تر است. و ظاهراً نیز فقط از آب‌های خلیج فارس لؤلؤ و مرجان استخراج کرده‌اند. از کجا مشخص می‌شود که در سراسر جهان و تمام آب‌ها غواصی کرده‌اند و لؤلؤ و مرجان در نیاورده‌اند؟ این در حالی است که دیگران برای پاسخ به این پرسش خود را به زحمت انداخته و به دو گونه توجیه کرده‌اند:

۱. چون این دو دریای شور و شیرین با هم یکی می‌شوند، می‌شود از مجموعه‌ی این دو دریا لؤلؤ و مرجان گرفت. این افراد برای توجیه دیدگاه خود به آیه ۱۳۰ سوره انعام استناد کرده‌اند که می‌فرماید: «يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ». در این آیه، با وجود اینکه پیامبر هم از جنس مرد و هم از انس است، خطاب آیه به دو گروه جن و انس است، مثل این که به مرد و زن خطاب شود پیامبری از شما آمد. در این آیه نیز «يَخْرُجُ مِنْهُمَا» گفته شده و علت این تشبیه در

«منهما» اتحاد دو دریاست.

۲. وجه دیگری که گفته شده این است که در تولید و پرورش لؤلؤ و مرجان، نظیر ازدواج مذکر و مؤنث، آب شیرین تعیین کننده است.

جوادی آملی دیدگاه بالا را نمی‌پذیرد و اینها را توجیهاتی برای این تشبیه می‌داند. ایشان دلیل خود را آیه ۱۲ سوره «فاطر» می‌داند که می‌فرماید: «وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَمِنْ كُلِّ تَاكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا». شاهد مثال «من کل» است. یعنی همان گونه که شما از هر دو دریا و از هر دو آب، ماهی گوارا و تازه می‌گیرید، از هر دو نیز حلیه استخراج می‌کنید. بنابراین، ظاهر آیه این است که دریا‌های شیرین هم لؤلؤ و مرجان دارند، با این تفاوت که در برخی کمتر، در برخی بیشتر. پس اگر بخواهیم فتوا بدهیم که در دریای شیرین لؤلؤ و مرجان به عمل نمی‌آید، فحوص جهانی می‌خواهد، و کسی چنین فحوصی نکرده است. بنابراین، ما دلیل نداریم بگوییم این اطلاق در آیه شامل دریای شور نمی‌شود. پس به ظاهر آیه «يَخْرُجُ مِنْهُمَا» عمل می‌کنیم. (جوادی آملی، ۱۳۹۶ ب).

جوادی آملی در مورد لفظ «يَخْرُجُ» می‌گوید که منظور از این واژه این نیست که خودش خودبه‌خود بیرون می‌آید، بلکه نیاز به استخراج شما دارد. ایشان آیه ۱۲ سوره فاطر را یادآور می‌شوند که می‌فرماید: «وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَمِنْ كُلِّ تَاكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا». در این آیه لفظ «تَسْتَخْرِجُونَ» با اینکه فعل مضارع است و صبغه اخباری دارد، روح انشایی دارد؛ یعنی «فاستخرجوا منه». و بر این اساس معنی آیه می‌شود: بروید از دریا این گوهرها را در بیاورید (جوادی آملی، ۱۳۹۶ ب).

به عقیده نگارندگان، این نظر صحیح نیست، زیرا اگرچه به طور معمول لؤلؤ و مرجان به وسیله غواصی بیرون می‌آیند، در بسیاری از موارد دیده شده است که لؤلؤ و مرجان بدون تلاش غواصان و با امواج دریا به کنار ساحل رسیده است که در این صورت همان ظاهر آیه اخذ می‌شود. مفاد این آیه با مفاد آیه مورد استشهاد استاد جوادی آملی نیز منافاتی ندارد، زیرا لؤلؤ و مرجان هم بدون استخراج به دست می‌آید که آیه مورد بحث به آن اشاره دارد و هم با استخراج به دست می‌آید که آیه مورد استشهاد استاد جوادی آملی به آن اشاره دارد.

تفسیر ظاهری آیات ۱۹-۲۲ الرحمن از دیدگاه آلوسی

تفسیر ظاهری «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» از دیدگاه آلوسی

آلوسی (۱۴۱۵ ق) با ارجاع به مفردات راغب «مَرَجَ» را به معنای اختلاط دانسته و در این آیه «مَرَجَ» را به معنای «أَزْسَلَ» گرفته و می گوید همچنان که ابن عباس می گوید «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» یعنی دو دریای بسیار شور و دریای بسیار شیرین را روانه کرد، همان گونه که اسبها را به سوی مرتع حرکت داد (ج ۱۰، ص ۳۳).

به باور او، مراد از بحرین یک آب بسیار شیرین و یک آب بسیار شور است، بدون اینکه دو دریای خاص را مشخص کرده باشد، و دلیل این دیدگاه نیز رجوع به شواهدی است که در آیه ۵۳ فرقان گفته شده است. «عذب فرات» یعنی آب بسیار شیرین و برخی نیز گفته اند آب بسیار خنک و در مقابل «أجاج» به معنای بسیار شور و داغ یا تلخ است که باعث تشنگی می شود. درباره مصادیق ظاهری و خارجی این دو دریا از قتاده نقل می کند که منظور دو دریای فارس و روم اند که در اقیانوس یکدیگر را تلاقی می کنند، زیرا خلیج اند و از آن منشعب می گردند. سپس این گفته را رد می کند و می گوید این گفته قتاده با ظاهر آیه ۵۳ سوره فرقان سازگاری ندارد و این در حالی است که قرآن خود را تفسیر می کند. «یلتقیان» نیز یعنی در کنار یکدیگرند و بر هم مماس هستند و سطوح آنها یکدیگر را لمس می کند، به گونه ای که در نظر، هیچ فاصله ای میان آنها دیده نمی شود (ج ۱۴، ص ۱۰۵).

آلوسی (۱۴۱۵ ق) درباره «بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ» معتقد است که میان آن دو دریا تنگه است و با استناد به قول قتاده می گوید که این تنگه می تواند هر مانعی از قدرت خداوند متعال یا از اجسام زمین باشد و سپس برای خصوصیات آن احتمالاتی را ذکر می کند:

۱. قول قتاده که «لایبغیان» یعنی یکی با اختلاط و ابطال کامل خصوصیت بر دیگری غلبه نمی کند؛

۲. قول قتاده و عبدالرزاق و ابن منذر که «لایبغیان» یعنی برزخی که میانشان است را غرق

نمی کنند؛

۳. این که مراد آن باشد که بر تو طغیان نمی کنند و تو را غرق نمی کنند؛

۴. این که به آن خلقتی که آفریده و مطیع شده اند می مانند و حالتی جز آن حالت را

نمی جویند (ج ۱۴، ص ۱۰۵).

تفسیر ظاهری «اللؤلؤ والمرجان» از دیدگاه آلوسی

آلوسی (۱۴۱۵ ق) می‌گوید عبد بن حمید و ابن جریر از قول علی (ع) نقل می‌کنند که لؤلؤ مروارید کوچک است و مرجان مروارید بزرگ. البته قول برعکس نیز هست: مجاهد، و ابن جریر از قول ابن عباس نقل کرده‌اند که لؤلؤ مروارید بزرگ است و مرجان مروارید کوچک‌تر. آلوسی سپس می‌گوید من گمان می‌کنم که در لؤلؤ درخشندگی معتبر است و در مرجان معنای مرج و اختلاط (ج ۱۴، ص ۱۰۵). گفتنی است که اگر هر دو روایت از دیدگاه سندی معتبر باشد، قول اول مطابق با واقع است؛ زیرا علی (ع) اشتباه نمی‌کند، در حالی که ابن عباس، چه نظر خودش باشد و چه از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده باشد، ممکن است خطا کرده باشد.

آلوسی (۱۴۱۵ ق) این اشکال را طرح می‌کند که اگر مراد از دو دریا دریای فارس و روم باشد، چنین سخنی درست نیست؛ زیرا خروج لؤلؤ و مرجان فقط از دریای شور است، در حالی که خداوند سبحان خروج لؤلؤ و مرجان را از هر دوی آن‌ها می‌داند و لفظ «منهما» آورده است. آلوسی این‌گونه جواب می‌دهد که چون این دو دریا با هم تلاقی کردند و مانند یک چیز شدند، جایز است بگوییم که مروارید و مرجان از آنها بیرون می‌آیند، چنان‌که گفته شده از دریا بیرون می‌آیند و از همه آن بیرون نمی‌آیند، بلکه از بخشی از آن بیرون می‌آیند. همین‌طور که وقتی از محله‌ای از شهر بیرون می‌آیی یا حتی از خانه‌ای در محله‌ای بیرون می‌آیی، می‌گویی از شهر بیرون آمدم. و گاهی با اینکه چیزی منسوب به یکی از دو نفر است، به هر دو نسبت داده می‌شود. برای مثال، آیه ۳۱ زخرف می‌فرماید: «عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْنَيْنِ عَظِيمٍ». وی سپس بعضی اقوال را نقل کرده و رد می‌کند (ج ۱۴، ص ۱۰۶).

آلوسی (۱۴۱۵ ق) سپس اقوالی را درباره پدید آمدن لؤلؤ و مرجان نقل می‌کند، از جمله از ابن عباس و عکرمه نقل می‌کند که برخی می‌گویند لؤلؤ و مرجان در دریا بر اثر بارش باران پدید می‌آید، زیرا صدف‌ها در ماه نisan آب باران را با دهانشان می‌گیرند و از آن ساخته می‌شوند. و این‌گونه از عقیق شدنشان کاسته می‌شود. قول دیگری را نیز از ابن جریر می‌آورد که مراد از «بحرین» دریای آسمان و دریای زمین است. و از ترکیب این دو، لؤلؤ و مرجان پدید می‌آید که آلوسی آن را نمی‌پذیرد و ضمیر «منهما» برای دو دریا را به اعتبار جنس دانسته است. وی در پایان می‌گوید که باید دانست سخنان

تفسیر تطبیقی جوادی آملی و آلوسی از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» | ۱۱۵

خداوند متعال از گفتار مردم مهم‌تر است و هر کسی می‌داند که مروراید از آب شیرین بیرون نمی‌آید، بلکه همیشه غواصان آن را از نمک بیرون می‌آورند. اما چرا نگوییم که به امر الهی از طریق تأثیر آب شیرین بر آب شور می‌تواند لؤلؤ و مرجان خارج شود و بی‌گمان خداوند به امور دنیا و دریاها آگاه‌تر است و بر او هیچ چیزی پوشیده نیست (ج ۱۴، ص ۱۰۶).

تفسیر باطنی آیات ۱۹-۲۲ الرحمن از دیدگاه دو مفسر

جوادی آملی (۱۳۹۶د) در تفسیر باطنی آیات به نقل از تفسیر فرات کوفی می‌گوید که در روایت محمد بن جبلة از ابوالجارود و زیاد بن المنذر گفته شده که ضحاک از ابن عباس نقل می‌کند مراد از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ» چیست؟ فرمود که مراد از «بحرین» علی بن ابی طالب (ع) و فاطمه (س) است [و مراد از برزخ حضرت محمد (ص)] و مراد از لؤلؤ و مرجان حسن و حسین (ع) هستند که از این دو دریا پدید آمده‌اند.

آلوسی (۱۴۱۵ ق) روایتی را از ابن مردویه از ابن عباس می‌آورد و درباره آن تعبیر «ومن غریب التفسیر» به کار می‌برد. در این روایت آمده است که منظور از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ» علی و فاطمه، و مراد از «يَبْنِيَانِ بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ» پیامبر اکرم (ص) و منظور از «يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ»، حسن و حسین‌اند. او در ادامه به سند دیگری برای این روایت اشاره می‌کند و می‌گوید چنین روایتی از ایاس بن مالک و همچنین از طریق طبرسی از سلمان فارسی و سعید بن جبیر و سفیان ثوری نیز در مکتب امامیه بیان شده است. او می‌افزاید آنچه من فکر می‌کنم این است که اگر این روایات صحیح باشد، ارتباطی به تفسیر ندارد، بلکه تأویلی است همانند تأویلات صوفیان نسبت به بسیاری از آیات! البته، در نزد من، هر کدام از علی و فاطمه، از نظر علم و فضل، از اقیانوس دربرگیرنده خشکی‌ها سترگ‌ترند، و همچنین هر کدام از حسن و حسین بی‌اندازه زیباتر و دلپذیر از لؤلؤ و مرجان‌اند (ج ۱۴، ص ۱۰۶).

بررسی تطبیقی تفسیر آیات ۱۹-۲۲ الرحمن از دیدگاه دو مفسر

اشتراکات دیدگاه دو مفسر در تفسیر «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ»

۱. از مقایسه تفسیری هر دو دیدگاه مشخص می‌شود که جوادی آملی و آلوسی، هر دو، معنای

لغوی «مرج» را در هم آمیختگی دانسته‌اند و با وجود این، هر دو به علت سیاق آن را «ارسل» معنا کرده و گفته‌اند دو دریا را حرکت داد.

۲. هر دو مراد از دو دریا را با یک مبنا و به اقتضای آیه ۵۳ فرقان مطلق دریای شور و شیرین دانسته‌اند و درباره مصادیق جغرافیایی آن نیز آلوسی دیدگاهی را برنگزیده و جوادی آملی نیز به بازگویی گفته‌های دیگران بسنده کرده است که این می‌تواند ناشی از احتیاط دو مفسر باشد.
۳. جوادی آملی و آلوسی درباره برزخ میان این دو دریا به وجود مانعی برای اثر نپذیرفتن هریک از آب‌ها اشاره می‌کنند.

اختلافات دیدگاه دو مفسر در تفسیر «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «الْوَالُوُ وَالْمَرْجَانُ»

۱. آلوسی دلیل استفاده از لفظ «منهما» در آیه «یخرج منهما اللؤلؤ والمرجان» را یکی دانستن آن‌ها و اثرگذاری یکی بر دیگری، به مانند لقاح مذکر و مؤنث، می‌داند و برای اثبات حرف خود نظرات افراد مختلف را بیان می‌کند. ولی جوادی آملی اینها را توجیه دانسته، می‌گوید استقصای غواصان کامل نبوده است، وگرنه شاید بتوان آبی را پیدا کرد که شیرین باشد و از آن لؤلؤ و مرجان نیز استخراج شود، زیرا خدا می‌گوید از هر دوی این آب‌ها لؤلؤ و مرجان استخراج می‌شود.
۲. جوادی آملی تأکید می‌کند که استخراج لؤلؤ و مرجان به خودی خود نیست و نیاز به غواصی و تلاش دارد. ولی آلوسی می‌گوید خداوند لؤلؤ و مرجان را خارج می‌کند. البته، به نظر می‌رسد که این گفته آلوسی از باب ترجمه لفظی واژه «یخرج» باشد، نه اینکه قائل به این باشد که خداوند لؤلؤ و مرجان را خارج می‌کند و برای به دست آوردن آن نیازی به تلاش نیست.
۳. آلوسی درباره تنگه و برزخ میانی دو دریا کلمه «الایغیان» را توضیح می‌دهد و احتمالاتی را بیان می‌کند. این در حالی است که جوادی آملی در مورد «الایغیان» سخنی به میان نمی‌آورد. گویا معنی آن را بدیهی دانسته است.
۴. در تفسیر باطنی آیات نامبرده، جوادی آملی منظور از دو دریا را حضرت علی (ع) و فاطمه (س) می‌داند و لؤلؤ و مرجان نیز امام حسن و حسین (ع)، که از این دو دریا پدید آمده‌اند. ولی آلوسی با اینکه با چند سند روایت دربردارنده چنین معنایی را نقل می‌کند، آن را نمی‌پذیرد و آن را تفسیر عجیب و تأویل صوفیان می‌شمرد.

ارزیابی اختلافات دیدگاه‌ها در تفسیر باطنی آیات ۱۹-۲۲ الرحمن

برای ارزیابی صحیح معانی باطنی این آیات از هر دو دیدگاه لازم است ضوابط دستیابی صحیح به بطون قرآن را مشخص کرد.

نخستین ضابطه‌ای که در راهیابی به بطون قرآن باید رعایت شود این است که این معانی باطنی با معانی ظاهری آیات در تضاد و تنافی نباشند (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۹). برای رعایت این ضابطه، باید در فهم ظاهر آیات دقیق بود. برخی از مفسران از جمله آلوسی (۱۴۱۵ ق) بر اهمیت فهم ظاهر در دستیابی به معانی پنهان قرآن تأکید کرده‌اند (ج ۱، ص ۷). استفاده از لفظ بحر درباره حضرت علی و زهرا (علیهم‌السلام) یعنی استعاره قرار دادن این لفظ برای افرادی که علم و فضائل گسترده‌ای دارند؛ و استعاره لؤلؤ و مرجان برای کسی که وجودش برای انسان‌ها ارزشمند است، ضمن حفظ معنای ظاهری، امری مناسب و در خور شأن آن بزرگواران و متناسب با معنای ظاهری آیه است. طبرسی (۱۳۷۲)، مفسر بزرگ امامیه، تأویل در این آیه را، به دلیل وسعت فضل و مقام این حضرات و بسیاری خیر ایشان، تأویلی مناسب و انکارناشدنی می‌شمرد (ج ۲۴، ص ۷۹). ابوالفتح رازی (۱۴۰۸ ق) وجود حضرت علی (ع) و فاطمه (س) را دریای علم و حلم، شجاعت، طهارت، حیا و وفا معرفی می‌کند (ج ۱۸، ص ۲۵۴). میبیدی (۱۳۷۱) حضرت آن دو بزرگوار را دریای عمیق عقل و معرفت معرفی می‌کند که با توفیق و عصمت و نظر و استدلال، مسیر حق و صحیح را می‌پیمایند (ص ۴۱۲). علامه طباطبایی (۱۳۹۰ ق) و مکارم شیرازی (۱۳۷۴) پس از نقل روایات در تأویل این آیه مورد بحث از تفاسیری همچون تفسیر قمی، مجمع البیان و الدر المنثور، این معنا از آیه را از بطون قرآن می‌دانند که با معنای ظاهری آن تنافی ندارد (ج ۱۹، ص ۱۰۳؛ ج ۲۳، ص ۱۳۳). کاشانی (۱۳۳۶) پس از بیان روایات در معنای باطنی آیه شریفه، آنها را صحیح می‌داند و روایات موثق در این زمینه را نشان از دریای رحمت الهی بودن ائمه (ع) می‌داند (ج ۹، ص ۱۱۹). بنابر آنچه بیان شد، ضابطه نخست مورد قبول آلوسی است؛ پس از این جهت نمی‌تواند تفسیر باطنی مذکور را نپذیرد.

دومین ضابطه برای رسیدن به معارف ژرف و پنهان آیات این است که همه عناصر دخیل در شکل‌گیری پیام آیه با دقت شناسایی و میزان دخالت هر کدام از آنها در پیام، با استفاده از آگاهی‌ها، شواهد، آیات دیگر، روایات معتبر و حکم قطعی عقل بررسی شود (معرفت، ۱۳۸۰،

ج ۱، ص ۳۲). اکنون در مورد آیات مورد بحث باید گفت که جمعی از مفسران و دانشوران از حضرت صادق (ع) روایت می‌کنند که فرمود مراد از بحرین در «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ» علی و فاطمه (ع) است، و مراد از برزخ در «يَبْنِيهِمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ» پیغمبر خدا (ص) است، و مراد از لؤلؤ و مرجان در «يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ» حسن و حسین (ع) است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۲۰۱؛ نیز، نک. حلی، ۱۴۱۴، ص ۴۰۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ق، ج ۵، ص ۱۰۹؛ مجلسی، ۱۳۸۴، ق، ج ۴۳، ص ۳۲). تفسیر فرات کوفی همین تأویل از آیه را در روایتی بدون نقل سند از امام رضا (ع) آورده، با این تفاوت که مصداق لؤلؤ و مرجان در این روایت، علاوه بر امام حسن و حسین (ع) ذریه ایشان را نیز در بر می‌گیرد (فرات کوفی، ۱۴۱۰، ق، ص ۴۶۰).

تفسیر باطنی آیات مذکور از بسیاری از صحابه نیز نقل شده است. در این میان بیشترین نقل به عبدالله بن عباس اختصاص دارد که اسناد آن در منابع روایی و تفسیری فریقین مندرج است. برای نمونه، حاکم حسکانی (۱۴۱۱ ق) طی دو روایت با سند و محتوای یکسان از عطاء بن سائب و او از سعید بن جبیر و ابن عباس نقل می‌کند: «میان علی و فاطمه حایلی است که از حدود خود تجاوز نمی‌کند و آن محبتی دائمی است که نه قطع می‌شود و نه پایان می‌پذیرد و از آن‌ها لؤلؤ و مرجان یعنی حسن و حسین حاصل می‌شود» (ج ۲، ص ۲۸۵). گفتنی است که حسینی استرآبادی (۱۴۰۹ ق) در تفسیر خود همین روایت را نقل کرده و در آن، سند حذف شده در تفسیر فرات کوفی را به صورت کامل آورده است (ص ۱۱). انس بن مالک صحابی دیگری است که این تفسیر باطنی از آیه «مرج البحرین یلتقیان» را نقل کرده است. روایت انس را برخی از مفسران اهل سنت ذکر کرده‌اند (برای نمونه، نک. سیوطی، بی تا، ج ۷، ص ۶۹۷). این معنا از سلمان فارسی نیز نقل شده است (ابن عقده، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۱۶). همچنین بیان این تأویل از آیه به ابوذر غفاری نیز نسبت داده شده که روایت آن با حذف سند در تفسیر فرات کوفی موجود است، با این اضافه که در این روایت، علاوه بر تفسیر باطنی آیه «مرج البحرین»، روایات عدم بغض به اهل بیت، نیز مطرح شده و عواقب دشمنی با ایشان گفته شده است (فرات کوفی، ۱۴۱۰، ق، ج ۱، ص ۴۶۰). از دیگر صحابه‌ای که این تأویل را بیان نموده ابوسعید خدری است که اسناد آن در البرهان موجود است (زرکشی، ۱۴۲۱، ق، ج ۵، ص ۲۳۵).

معنای باطنی این آیات کریمه از برخی تابعان نیز نقل شده که گواهی دیگر بر کثرت اسناد در این زمینه است. ثعلبی نیشابوری (۱۴۲۲ ق) معنای باطنی آیه را از سفیان ثوری و سعید بن جبیر نقل نموده است (ج ۹، ص ۱۸۲).

از آنجا که مجموعه آیات قرآن ساختمانی به هم پیوسته است، معانی باطنی هر آیه، اضافه بر اینکه باید متناسب و غیرمتنافی با ظاهر همان آیه باشد، لازم است با روح حاکم بر قرآن نیز هماهنگی و سازگاری داشته باشد (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۱). به طور قطع اهل بیت پیامبر (ص) در جای جای قرآن مدح شده‌اند. برای نمونه، در سوره کوثر اولاد پیامبر (ص) از نسل حضرت زهرا (س) خیر کثیر خوانده شده‌اند (نظام الاعرج، ۱۴۱۶ ق، ج ۶، ص ۵۷۶) که با بحر ناسازگار نیست. پس از این جهت نیز آلوسی نمی‌تواند تفسیر باطنی مذکور را رد نماید. با این حال، وی این تفسیر را قبول ندارد. دیدگاه آلوسی نسبت به تأویل، مانند ابن تیمیه، منفی است. او در این زمینه می‌گوید:

ما هیچ چیزی را تأویل نمی‌کنیم، مگر آنچه را پیشینیان تأویل کرده‌اند، و در آنچه بر آن بوده‌اند از آنها پیروی می‌کنیم؛ پس هر چه آنان تأویل نمودند، ما نیز آن را تأویل می‌کنیم و اگر تفویض کردند، ما نیز تفویض می‌کنیم. (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۴، ص ۱۶۸)

ولی اصولاً در مورد آیاتی که در مورد اهل بیت (ص) است نظراتی شبیه به ابن تیمیه دارد. ممکن است گفته شود که شاید آلوسی باطن را به معنای ذکرشده در این مقاله می‌پذیرد، ولی تأویل از نظر او غیر از باطن و مردود است. در پاسخ باید اشاره کرد او، پس از اینکه روایت مذکور را از ابن مردویه از ابن عباس نقل می‌کند، صریحاً اعتراف می‌کند که این حرف را امین الاسلام نقل کرده و اگر صحیح باشد جزو تأویلات است و بدین شکل تأویل بودن این معنا را قبول می‌کند و علت آن را کثرت روایات بیان می‌کند، ولی متأسفانه آن را نپذیرفته و تأویل صوفیان می‌شمارد. اما باید گفت علاوه بر اسناد معتبر این روایات، عقل نیز، به دلیل کثرت این روایات، نمی‌تواند به کذب این روایات اذعان کند.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی دو دیدگاه نشان می‌دهد در تفسیر ظاهری جوادی آملی و آلوسی، هر دو، معنای

لغوی «مرج» را در هم آمیختگی دانسته و به علت سیاق آن را «ارسال» معنا کرده‌اند. همچنین، هر دو، مراد از بحرین را مطلق دریای شور و شیرین دانسته‌اند و دربارهٔ مصادیق جغرافیایی آن، آلوسی دیدگاهی را برنگزیده و جوادی آملی نیز به بیان گفته‌های دیگران بسنده کرده است که این می‌تواند ناشی از احتیاط دو مفسر باشد. هر دو دربارهٔ برزخ میان این دو دریا به وجود مانعی برای اثر نپذیرفتن هریک از این دو دریا اشاره می‌کنند. آلوسی دلیل استفاده از «منهما» در آیهٔ «یخرج منهما اللؤلؤ والمرجان» را یکی دانستن آن‌ها و اثرگذاری یکی بر دیگری، به‌مانند لقاح در مذکر و مؤنث، می‌داند و برای اثبات حرف خود، نظرات افراد مختلف را بیان می‌کند. ولی جوادی آملی این‌ها را توجیه دانسته، گفته استقصای غواصان کامل نبوده است و شاید بتوان آبی را پیدا کرد که شیرین باشد و از آن لؤلؤ و مرجان نیز استخراج شود، چنان‌که خدا می‌گوید از هر دوی این آب‌ها لؤلؤ و مرجان استخراج می‌شود. جوادی آملی تأکید می‌کند که استخراج لؤلؤ و مرجان به‌خودی‌خود نیست و نیاز به غواصی و تلاش دارد که بیان شد خروج لؤلؤ و مرجان به هر دو صورت ممکن است، ولی آلوسی می‌گوید خداوند لؤلؤ و مرجان را خارج می‌کند. البته، به نظر می‌رسد این گفته آلوسی از باب ترجمهٔ لفظی واژهٔ «یخرج» باشد، نه اینکه قائل به این باشد که خداوند لؤلؤ و مرجان را خارج می‌کند و برای به دست آوردن آن نیازی به تلاش نیست. آلوسی دربارهٔ برزخ میانی دو دریا کلمه «لایغیان» را توضیح داده است و احتمالاتی را بیان کرده. اما جوادی آملی دربارهٔ «لایغیان» سخنی به میان نیاورده و گویا معنی آن را بدیهی گرفته است. دربارهٔ تفسیر باطنی، جوادی آملی کلمه بحرین را ناظر به دو دریای بی‌کران معارف الهی یعنی علی (ع) و فاطمه (س)، «برزخ» را اشاره به واسطهٔ فیض بودن پیامبر اکرم (ص)، و «لؤلؤ» و «مرجان» را اشاره به فرزندان‌شان یعنی حسن و حسین (ع) می‌داند. اما آلوسی این تفسیر باطنی نمی‌پذیرد، هرچند اقرار دارد که مقام علی (ع) و فاطمه (س) بسی والاتر از این تشبیه‌هاست. این در حالی است که روایات بسیاری در تأیید این تفسیر باطنی در منابع شیعه و سنی وارد شده و تفسیر مذکور مورد پذیرش بسیاری از دانشوران فریقین قرار گرفته است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

تفسیر تطبیقی جوادی آملی و آلوسی از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» | ۱۲۱

کتابنامه

قرآن کریم.

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی (علی عبدالباری عطیه، محقق). دار الکتب العلمیه.

ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. عبدالسلام.

ابن عقده، احمد بن محمد. (۱۴۲۴ ق). فضائل امیرالمؤمنین. دلیل ما.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). لسان العرب. دار الصادر.

ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶ الف). تفسیر سوره الرحمن جلسه ۱۲.

<https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-12-1396/08/09->

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶ ب). تفسیر سوره الرحمن جلسه ۱۳.

<https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-13-1396/08/10->

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶ ج). تفسیر سوره الرحمن جلسه ۱۴.

<https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-14-1396/08/14->

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶ د). تفسیر سوره الرحمن جلسه ۱۰.

<https://javadi.esra.ir/fa/w/%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%AD%D9%85%D9%86-%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-10-1396/08/07->

حسکانی، عبیدالله بن احمد. (۱۴۱۱ ق). شواهد التنزیل. سازمان چاپ و نشر انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

- حسینی استرآبادی، سید شرف‌الدین علی. (۱۴۰۹ ق.). تأویل الآیات الظاهره. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱ ق.). کشف الیقین فی فضائل أميرالمؤمنین علیه السلام. مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه.
- ذهبی، محمد حسین. (۱۳۹۶ ق.). التفسیر و المفسرون. دار احیاء التراث العربی.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق.). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- راغب اصفهانی. (۱۴۱۲ ق.). مفردات الفاظ القرآن (صفوان عدنان داوودی، محقق). دار القلم — دارالشامیه.
- ربیع نتاج، سید علی اکبر؛ و خلیلی، میثم. (۱۳۹۵). پژوهشی در تفسیر باطنی آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره الرحمن. علوم و معارف قرآن و حدیث، ۹، ۹۱-۱۰۸.
- زرکشی، بدرالدین. (۱۴۲۱ ق.). البرهان فی علوم القرآن. دارالفکر. الدر المنثور، بیروت: دارالفکر.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (بی تا). الدر المنثور. دارالفکر.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۲۹۴ ق.). الاتقان فی علوم القرآن (محمد أبو الفضل إبراهیم، محقق). هیئة المصریة العامة للكتاب.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (سید محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۳۹۰ ق منتشر شده است)
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن الحسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰ ق.). الفروق فی اللغة. دار الآفاق الجدیدة.
- فرات کوفی. (۱۴۱۰ ق.). تفسیر فرات کوفی. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵ ق.). تفسیر الصافی. انتشارات الصدر.
- کاشانی، فتح الله. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. کتابفروشی محمدحسن علمی.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ ق.). تأویلات أهل السنة: تفسیر الماتریدی (مجدی باسلوم، محقق). دار الکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۴). بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الانمه الاطهار. مکتبه الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۹). آشنایی با قرآن. صدرا.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۰). تفسیر و مفسران. مؤسسه فرهنگي التمهید.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۹). علوم قرآنی. مؤسسه فرهنگي التمهید — سمت.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیه.

تفسیر تطبیقی جوادی آملی و آلوسی از «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» و «اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ» | ۱۲۳

میبدی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). کشف الاسرار و عده الابرار. انتشارات امیر کبیر.
نظام الاعرج، حسن بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان (زکریا عمرات، محقق). دار
الکتب العلمیة.
نکونام، جعفر. (۱۳۹۰). تفسیر تاریخی آیه مرَج البحرین. کتاب قیام، ۱(۲)، ۳۱-۵۲.

References

Holy Quran

- Aal Ghazi, A. Q. (1962). *Bayan al-ma'ani*. Matbaat al-Taraqqi. [In Arabic].
- Ansari Shirazi, Y. (2008). *Durus-i sharh-i manzoumah hakim-i muta'alleh Haj Mulla Hadi Sabzvari*. Bustan-i Ketab Qom. [In Persian].
- Asadi, A. (2018). *Jaryan shenasi-yi tafsir-i tarbiyati*. Pazhouheshgah-i Hawze va Daneshgah. [In Persian].
- Basiriyani, H. (2013). *Negarish-i pishrafte az paragraph ta maqaleh*. Markaz-i Beynol Milali-yi Tarjume va Nashr-i al-Mustafa (pbuh). [In Persian].
- Berenjkar, R., & Subhani, M. T. (2018). *Ma'aref va 'aqaid 3*. Markaz-i Mudiriyat-i Hawzaha-yi Ilmiyyah, Daftar-i Tadwin-i Mutun-i Darsi-yi Hawzaha-yi Ilmiyyah. [In Persian].
- Ebrahimpour, A. (2021). Analytical review of theories about the concept of "current" and "study of social currents (currentology)". *Knowledge Studies in the Islamic University*, 24(4), 1031-1072. [In Persian].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahyil Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hashemi Rafsanjani, A. (2008). *Barguzide-yi farhang-i Qur'an*. Daftar-i Tablighat-i Islami Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom, Markaz-i Farhang va Maaref-i Quran. [In Persian].
- Hawwa, S. (2003). *Al-Asas fi al-tafsir*. Dar al-Salam. [In Arabic].
- Ibn Abd al-Salam, A. A. (2008). *Tafsir al-'Iz b. 'Abd al-Salam*. (A. Fathi Abdul Rahman, Research). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'azim (Ibn Kathir)*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashoub, M. (1990). *Mutashabihat al-Qur'an wa mukhtalifih*. Bidar. [In Arabic].
- Imam Hasan al-Askari. (1988). *Al-Tafsir al-mansub ila al-Imam al-Hasan al-Askari (alayhis salam)*. Madrasat al-Imam al-Mahdi (aj). [In Arabic].
- Jadidi, A. (2011). Sustenance in the Qur'an and narrations. *Quranic Knowledge Research*, 2(5), 25-58. [In Persian].
- Jamshidiha, G. R., & Kafi, M. (2013). Social theory components according to the basis of knowing the society from the Quran. *Quranic Doctrines*, 10(17), 95-118. [In Persian].
- Khatib, A. K. (2003). *Al-Tafsir al-Qur'ani li-l Qur'an*. Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic].

- Khudayari, A. N., & Pourakbar, I. (2011). *Tarikh-i hadith-i Shi'a dar sadeha-yi hashtum ta yazdahum-i Hijri*. Muassasa-yi Ilmi Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Persian].
- Khurramdil, M. (2005). *Tafsir-i nur (Khurramdil)*. Ihsan. [In Persian].
- Layali, M. A., & Mojtazadeh, A. (2014). *Jaryanshenasi-yi siyasi*. Daftar-i Nashr-i Maaref. [In Persian].
- Mahaimi, A. (1983). *Tafsir al-Qur'an al-musamma tabsir al-rahman wa taysir al-mannaan*. Aalam al-Kutub. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. & a group of experts. (2005). *Payam-i Qur'an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir-i namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Mawardi, A. (n.d.). *Al-Nakt wa-l 'uyun tafsir al-Mawardi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Mesbah Yazdi, M. T. (1989). *Ma'aref-i Qur'an*. Muassasa-yi Dar Rah-i Haqq. [In Persian].
- Modarresi, M. T. (1998). *Min Hudal Qur'an*. Dar Muhibbi-l Husayn. [In Arabic].
- Muavenat-i Tadvin-i Mutun-i Amozeshi-yi Markaz-i Tahqiqat-i Islami. (1997). *Danish-i Ijtima'ie (2)*. Numayendegi-yi Vali Faqih dar Sepah-i Pasdaran-i Inqilab-i Islami. [In Persian].
- Murtaza, A. (2007). *Risalat al-muhkam wa al-mutashabeh*. (A. H. Gharifi, Research). Astan Quds Razavi, Bunyad-i Pazhouhesh-yahi Islami. [In Arabic].
- Musailini, Z. (2015). *Ashnai-yi muqaddamati ba falsafe-yi Islami*. Markaz-i Beynolmilali-yi Tarjume va Nashr-i al-Mustafa (pbuh). [In Persian].
- Qaraati, M. (2009). *Tafsir-i nur*. Markaz-i Farhangi-yi Dars-hayi az Quran. [In Persian].
- Qarashi Benabi, A. A. (1996). *Tafsir ahsan al-hadith*. Bunyad-i Bethat. [In Persian].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Qutb, I. H. (1991). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1995). *Tarjume va tahqiq-i mufradat-i alfaz-i Qur'an ba tafsir-i lughawi wa adabi-yi Qur'an*. (G. R. Khusravi Huseini, Trans.). Murtadawi. (The original work was published in 1991). [In Persian].
- Sadeqi Tehrani, M. (1986). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Safa, D. (2004). *Jami'ehshenasi-yi qeshrha va nabarabari-yi ijtimai'ie az didgah-i Islam*. Markaz-i Pazouhesh-hayi Islami. [In Persian].
- Sulayman, M. (2003). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. (A. Farid, Research). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tabari, M. (n.d.). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir Tabari)*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir-i al-Mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Jamiat al-Modarresin Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom, Daftar-i Intisharat-i Islami. (The original work was published in 1971). [In Persian].
- Tayyib, A. H. (1990). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Islam. [In Arabic].
- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Yathribi, Y. (2009). *Tarikh-i tahlili intiqadi-yi falsafe-yi Islami*. Research Center for Culture and Thought. [In Persian].